

Реферат на тему: "Жанр української байки"

Тематично-літературні реферати

А.А. Потебня. Теоретична поетика. М.: Вища школа 1990

I. У давнину було розповсюдженом вірування, що моральні властивості людини залежать від переважання однієї з стихій, з яких він створений.

З одної рукописної збірки Костомаров наводить таку цитату: " від землі тіло: та людина темна, неговірка; від моря кров у чоловіка, і той холодний; від вогню жар, то сердита людина; від каменю кість, то скупа і неласкава людина."

Для нас досить буде сказати про одну стихію – камінь. Вищезазначений зв'язок уявлень "камінь – кість" і "скупість" досить народний тому, що підтверджується мовою, що подає доволі багато прикладів переходу значення від каменя і кістки до скупості. Скупість створювалась в образі каменя, кістки, пня, предметів туго пов'язаних, стиснутих і твердих. Такий погляд на моральну якість людини, а сукупно й така пам'ять внутрішньої форми, можливі лише до тих пір, поки ми звертаємо увагу на один вік сукупності, а саме на відношення скупого до інших, на його несподіваність, доки не побачимо, що ця непіддатливість може взагалі не бути скупістю. Чим більш успішно відбувається те узагальнення і поглиблення, до якого думка скерована словом, і чим більше змісту накопичується у слові, тим менш потрібним стає початковий пункт відправлення думок (внутрішня форма), в тому разі, якщо дійдемо до поняття про скупість як про перебільшення і ненормальне прагнення віддавати перевагу можливості насолоджування благами життя дійсній насолоді, тоді необхідне наочне значення таких слів як маклак, жила загубиться поміж інших ознак, що є більш важливими для нас і більш узгодженими з дійсністю. Таким чином, розвиток поняття із чуттєвого образу і втрата поетичності слова — явища взаємозумовлені одне одним; єдина причина загального для всіх мов прагнення слова стати лише знаком думки це психологічна, по-іншому не може бути тому, що слово не статуя, створена і підвласна дії повітря, дощу та інших явищ; воно живе лише тоді, коли його вимовляють; його матеріал — звук, досить проникнутий думкою і усі звукові зміни, що прикривають для нас значення слова, виходять із думки." /с. 40-42/.

II "Тепер зверніть увагу на способи поєднання образів складної басні і на кількість їх вживання. Ми вже домовились вважати дію під образом у поетичних творах, а не тільки образ у тісному сенсі слова, який складає зміст пластичних творів. Басня, що я маю на увазі ("Ячмінь" Гребінки), відступає від цього правила. "Розмовляють син з батьком. Син питає у батька, чому на ниві багато прямих колосків і дуже мало схилившись до низу, і додає: ніби ми, неписьменні, перед великим паном... Відповідає тоді батько: прямі колоски пусті, вони без користі ростуть на ниві, а ті що схилились то божя благодать, вони нас годують." " Тепер я розумію, чому наш писар задирає голову,"

— додав син. "Ця басня поділяється на дві частини. Співставлення А (колосся) з Б та Б' ускладнюють застосування цього А до скромності гідних та високомірства нікчемних і непотрібних людей, обмежуючи його відношеннями одного стану до іншого, відношення землероба до станів і звань.

Перш ніж продовжувати, я зроблю невеликий відступ. Слово моральний має подвійне значення. По-перше, воно є протилежним слову аморальний, коли ми кажемо, що обманювати аморально; по-друге, коли воно відноситься до всіх відношень між людьми; у цьому значенні називають відомі науки моральними або морально-політичними; у такому розумінні, моральним наукам протиставляються не аморальні, а ті, що належать до сфери моральних, що знаходяться поза людськими відношеннями.

Тому можна сказати, що красти відноситься до сфери моральності, це морально тому, що відноситься до натур. У цьому значенні вживається німецьке слово *moratsch*.

Цей відступ був потрібний для того, щоб не зупинятися на ньому при визначенні басні Лессінга, який говорить: "Якщо підвести загально-моральне твердження /satz/ до окремого випадку і розповісти цей випадок як справжній, тобто не як приклад або порівняння, а немовби це трапилось насправді, причому так, щоб ця розповідь слугувала до наочного пізнання загального твердження, тоді цей твір буде баснею".

Таким чином, маємо готовий рецепт, з якого треба робити висновок, що спочатку в думці існує загальне моральне утвердження, наприклад, що "ласощі шкідливі", або "сильний поглинає слабшого", а потім до цих загальних положень ми пригадуємо – до першого – басня про Ворону та Лисицю, до другого – що якийсь звір з'їв якогось птаха або тварину, а сам в свою чергу, був з'їдений іншим звірем."

Кажучи так, виходить немовби то спочатку існує загальне положення, яке потім підпорядковується якомусь окремому випадку, або, як висловлюються французькі теоретики, перетворюється в іносказання, ховаються в ньому.

У застосуванні до мови це означення, що слово спочатку позначає цілий ряд речей, наприклад, стіл взагалі, або цілий ряд якостей, дій, а потім, зокрема цю річ, цей стіл, цю дію.

Якщо це дійсно так, то постає питання: звідки взялося це загальне? Висновки наших міркувань і спостережень є доказ, що загальне виникає не інакше, як у складання багатьох окремих, і добуток загальних думок відбувається з відомими зусиллями, що бувають настільки великими, що до деяких узагальнень людство доходило лише протягом багатьох тисячоліть свого життя; що багато мов, а значить і їх носії, взагалі не можуть виразити відомих узагальнень, або виражати їх не в повному обсязі тому, що ці узагальнення не складають загального надання середнього рівня тих, хто говорить."

III "До вашої уваги, пропоную ще одне прислів'я пояснене Далем: "Із хати сміття не виносити." Застосуємо до нього два прийоми, про які я розповідав. Не важко визначити їх походження. Але що це за порада: не виносити сміття з хати? Це може здатися безглуздим і неохайним, але, якщо прийняти до уваги час і середовище, де виникло це прислів'я, то воно стає досить обґрунтованим. По-перше тому, що в старих хатах пороги

були дуже високими, інколи в піваршина, і тому зробити це було неможливо без особливих пристосувань.

По-друге, у смітті знаходяться залишки проживаючих в ній людей, їх слід, який віддає людину під владу іншої. Це вірування має свої коріння у глибокій давнині. У різних народів існувало вірування, що зображення людини є певна таємнича заміна людини.

Наприклад, в одній еклозі Вергілія коханка для того, щоб привабити до себе відсутнього коханого і причарувати його, із воску зліпила його зображення, возила навколо алтарю, приговорюючи: *"ducite ab urbe dorum, mea carmina, ducite Daphnin"*, у перекладі це звучить так: "мої заклинання, приведіть Дафніса додому". Вона вважає, що те, що вона здійснює над куклою, здійснюється і над першообразом.

Якщо одна людина ненавиділа іншу і бажала її смерті, то ліпили із воску зображення ворога і ножем пронизували його серце, будучи впевненим, що одночасно пронизує серце живої людини, свого ворога. Таке ж значення мав і слід людини, залишений на піску.

Для того, щоб заставити людину покохати, беруть слід від її ноги, залишений на піску, кладуть його у розжарену піч і говорять: "Як горить слід так і серце (ім'я) нехай горить до мене." Зрозуміло, що при такому віруванні було б злочином викидати сміття з хати; воно заміталось під лавку, а потім спалювалось у печі. До сих пір вислів "Не виносити із хати сміття" — це не поетичне створення, а прозове життєве правило. Але за яких умов воно стало поетичним прислів'ям?

Відомо, що коли невістка приходить в дім до свого чоловіка, вона повинна слідкувати за порядком у хаті. Після весілля існує обряд - пробний день: її посилають за водою, дають їй відра і іронічно говорять: "Мети хату та не вимитай сміття, а ми зберемо толоку і разом його вивеземо." Це говорить у переносному значенні і означає: "Не розповідай чужим, що чуєш у сім'ї; не віддавай інтимного сімейного життя у владу стороннім і байдужим до нього людям." Але яким чином думка від вимітання сміття перейшла до переносного значення? Який зв'язок існує між сміттям і зрадою сімейним таємницям? Я вважаю, що існував певний ряд асоціацій, який допоміг перейти від буквального значення до переносного. Асоціацією, поєднуванням думок називається такий зв'язок думок в силу якого, якщо вам спала на думку А, то слідом за нею приходить в голову В, С, D... Наприклад, у молитві "Отче наш" перше її слово викликає всі інші. Асоціація від початку до кінця у цьому випадку сильніша ніж у зворотньому порядку.

Те, що ми зємо оригінальністю думки у більшості випадків залежить від існування у людини особливого роду асоціацій думок.

Ця оригінальність в багатьох випадках залежить від передуючого роду занять, праці думок. Наприклад, якщо всі думки людини були спрямовані на грошовий заробіток, то від будь-якої речі вона перейде до питання про ціну, про гроші тоді, як інший бік речі може висковзнути від неї. Від таких асоціацій виникає мова, і навпаки - дає початок новим асоціаціям. Можна подумати, що до перетворення алегоричного образу

на прислів'я трапляються обставини, що полегшують його.

При переході вислову: "Не виносити сміття із хати" у прислів'я можливо існували різні асоціації. Те, що переноситься із хати, є мовою, а мова це шум, а слово "шум" має подвійне значення, наприклад, шумляча вода утворює звук і піну, а піна це сміття.

Можлива і інша асоціація, що дає інший результат. Те, що виноситься із хати: плітки, чутки і таке інше – це в далекій мірі відходи, тріски. У хаті дерево рубають, а поза хатою тріски летять, тобто сміття. У Псковському літописі я натрапив на таку асоціацію: там розповідається, що мешканці розламували міську стіну і звук означає сміття, щебінь. Думка перейшла не від слова "шум" до "сміття", а навпаки, від "щебеню, сміття" до "звуку". Асоціації такого типу і полегшили переносне значення цього вислову при перекладі його в прислів'я. (с. 103-104)

IV "Існує рослина, що росте у вологих тінистих місцях з латинською назвою *Tussilago farfara*. Народна назва – "мати-й-мачуха". Є можливість показати, що використання цієї назви, тобто такий стан слова, коли його значення безпосередньо приєднується до звуку, і коли ознаки, що позначають його значення, не зрозумілі, то такий стан – це найпізніше у цьому слові.

Досить зрозумілим є те, що таке складне явище, як любов і нелюбов, ненависть не може бути сприйнятим безпосередньо. Ми навіть і тепер не в змозі наочно вказати з бажаною точністю складових частин цього явища. Тим більше, що це застосовується до первісної людини.

В мові залишився слід того, що людина позначила любов теплом, наприклад, теплом зігріваючого сонця, а нелюбов, ненависть – холодом. Такі уявлення залишили численні сліди в народній поезії та мові. Остуда (старинне слово) нелюбов, ненависть позначає майже те ж саме, що і простуда, тобто дія холоду, тільки префікс тут інший. Рід хвороби, що на малоросійській мові означає остуда, під час якої шкіра місцями має темний колір, можна подумати має таку назву тому, що походження цієї хвороби приписувалось недоброму, ворожому погляду чи почуттю. В основі великоруського слова обридливий лежить той самий погляд. Місцями прямо холодний (малоруською мовою), тобто студений, застосовується до людини, що не любить. У малоросійській пісні мати радить сину не одружуватися з удовою, а одружуватися з дівчиною тому, що серце удови ніби зимове сонце, хоча і світить яскраво, але холодний вітер віє...

Таким чином позначається любов матері і нелюбов мачухи. Рідна мати любить, ніби сонце літнє гріє, а мачуха не любить – холодна, як зимове сонце, як зима.

Саме цей погляд ліг в основу назв тієї науки, про яку я розповідаю.

Її особливість полягає в тому, що верхня поверхня її листів блискуча і холодна, а нижня наземна і білувата – м'яка, тепла ніби вкрита білою павутиною. Таким чином, рослина є її "матір'ю" і "мачухою".

Отже, процес думки у назві цієї рослини слідуючий: наданий попередній запас думки, що складається у показуванні любові теплом і нелюбові – холодом. Рідна мати – тепло, тобто любляча; мачуха – холодна, тобто нелюбляча.

Між попереднім запасом думки і новим явищем, яке потребує пояснення, виникає

порівняння. Для думки людини, назвала цю рослину "матір'ю-й-мачухою" існує дещо спільне відношенням матері й мачухи до дітей. Нове значення, тобто різні враження отримані від цієї рослини у різні часи відображені у цій назві "мати-й-мачуха", як холод і тепло. По-іншому ми можемо сказати, що "мати-й-мачуха" з боку любові (тепла) і нелюбові (холоду) це образ по відношенню до значення, тобто ботанічним ознакам цієї рослини.

Інша рослини – *Viola tricolor*. Її квітка складається із п'яти пелюстків: двох одного кольору, а саме лілового, і трьох жовтого кольору.

Таким чином, квітка являє собою відому подвійність. Тому малоросійською мовою рослина називається "полуцвіток", інша назва "Іван-да-Мар'я", тобто брат і сестра.

Образ, що був узятий для позначення значення у цьому слові, зберігся у різних народних творах і піснях. Деякі з цих пісень відносяться до розповіді про кровозмішування, частково загрожуючому, частково здійсненому. Про це так говорять деякі оповіді: "Проїжджий знаходить у корчмі дівчину, яка виявляється його сестрою; не знаючи про це він одружується з нею, а потім впізнавши один одного вони розходяться, ідуть у монастир"; а в одних оповідях зазначається, що вони перетворилися у рослину, саме у цю квітку. (с. 107-109)

У "Дія слова на того, хто говорить". Світ являється нам лише як хід перемін, що відбувається з нами. Задача, яку ми виконуємо, полягає у безперервному розмежуванні того, що ми зevamo своїм "я" і всього іншого не "я" світу в більш тісному значенні. Пізнання свого "я" є інший бік пізнання світу, і навпаки. Але як можливе самопізнання, коли "я" це безперервна течія, коли пізнавання в мить, пізнання вже пройшло, вже невловимо?

Протиріччя, що включене в поняття пізнання усувається тим, що ми пізнаємо не своє теперішнє, невловиме, а своє минуле. Любе пізнання по суті історичне і для нас має значення лише по відношенню до майбутнього. Але як можливе самопізнання і в цьому смислі пізнання свого минулого?

Безпосереднє самопізнання неможливе. Першообразна мимовільна дія, запропонована самопізнанням, складається з того, що безпосередній утікаючий стан нашого "я" залишає більш помітний слід у членороздільному звуці. Відтворення звука полегшує, а втім завжди не чітко відтворення думки. Звук стає натяком, знаком минувшої думки, ставить її перед нами, слугує тим ділом, без якого неможливе самопізнання, як до набутої навички неможливо рахувати не вказуючи на речі, що лікуєш, або неможливо грати у шахи не пересовуючи шахи. Слово ділить безперервну течію сприймань на окремі акти і таким чином створює об'єкти думки підлеглих дії інших таких самих". (с. 137-138)